

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

JUHÁSZ LAJOS

**A RÓMAI PROVINCIAPERSZONIFIKÁCIÓK
IKONOGRÁFIÁJA
ÉS SZEREPE A CSÁSZÁRKORI PROPAGANDÁBAN**

Doktori disszertáció tézisei

Történelemtudományok Doktori Iskola
Régészeti Doktori Program

Témavezető: Prof. em. Szabó Miklós

Budapest 2014

A provinciaperszonifikációk a római művészet sajátos alkotásai, amelyek lényegükből adódóan szorosan kapcsolódnak Roma expanzív politikájához és önrefleksiójához. A tartományok nőalakban való megszemélyesítése csak a provinciák fokozatos létrejötte után valósulhatott meg, legtöbbször a hivatalos művészet berkein belül. Ilyen szempontból tehát lényeges információt hordoznak egy adott periódusban a központi hatalom által a saját birodalomrészekről alkotott képéről. Egyes esetekben a provinciaperszonifikációk alkalmazása a privátszférában is megfigyelhető, amely így fontos forrása az állami propaganda és az átlagember közötti párbeszédnek. Megfigyelhető, hogy mikor melyik ábrázolás, illetve az általa hordozott üzenet milyen eredménnyel jutott el a populáció különböző rétegeihez.

1. Téma és célkitűzés

Doktori disszertációm célja a római provinciaperszonifikációk ikonográfiai vizsgálata és a császári propagandán belüli jelentőségének meghatározása. Legfontosabb kérdés, hogy mikor, hogyan és miért pont úgy ábrázolták az egyes provinciákat, ahogyan. A római provinciaperszonifikációkkal már a XX. század eleje óta foglalkozik a tudomány, amely a század végére és a XXI. század elejére újabb lendületet kapott. A megelőző munkák igyekeztek a provinciaperszonifikációként meghatározható ábrázolások egészét katalógusszerűen összegyűjteni, vagy egyes esetekben csak egy kis csoportra korlátozva mélyebb elemzéseket is végezni. A dolgozat témájául szolgáló, a Római Birodalom tartományainak megszemélyesítései az egyes kutatók számára más és más ábrázolásokat jelentettek. Ebből adódóan természetesen eltérő eredményekre jutottak. Disszertációm a korábbi kutatásokon alapulva, több szempontból is új megvilágításba helyezi a kérdést. Elsődleges célom tehát az eddig provinciaperszonifikációként megnevezett

képek összegyűjtése volt, majd alapos ikonográfiai elemzésüket követően annak eldöntése, hogy ezek valóban tartományok megszemélyesítéseinek tekinthetők-e. Annak eldöntése, hogy mi is tekinthető provinciaperszonifikációnak sokszor nem objektív szempontok szerint történt, ami zavart eredményezett a fogalmakat és a vizsgált anyagokat illetően. Munkám egyik fő motivációja volt kísérletet tenni a szakirodalomban uralkodó általános bizonytalanság eloszlatására, amely az erről a speciális anyagcsoportról szóló kutatásokat jellemzi. A témát ezért az ikonográfia felől közelítem meg, hogy így a sokszor megalapozatlan interpretáció helyett az ábrázolások alapján osztályozhassam őket. Véleményem szerint fontos különbséget tenni a legyőzött ellenség, kulturális vagy történelmi vidék, régió és egy rómaiak által létrehozott provincia ábrázolásai között, noha ez sokszor rendkívül problematikus. Utóbbi azért is képez külön csoportot, mivel ezek mesterségesen megalkotott területi egységek voltak, amelyeknek célja néha pont a korábbi kulturális vagy törzsi, etnikai csoportosulások felszabdálása és a római érdekek kiszolgálása volt. Ilyen alapon tehát nem feltétlenül várható el egy egységes provinciális öntudat. Amennyiben ez mégis kimutatható, ott az a romanizáltság sikerességének egyik jelének tekinthető. Ezen felül igyekeztem a feldolgozott provinciaperszonifikációk csoportos megjelenítéseinek elemzése révén, azok gondolati és alkalmazási hátterébe bepillantást nyerni. Végül, mivel a provinciaperszonifikációk szorosan a központi hatalomhoz kötődnek, igyekeztem megjelenésüktől kezdve a római császárok propagandájában betöltött szerepüket is megvizsgálni.

2. Vizsgált anyag és vizsgálati módszerek

Mivel értekezésem tárgya a provinciaperszonifikációkra korlátozódik, így disszertációm nem terjed ki Italia vagy például Phrygia megszemélyesítéseire. Az összegyűjtött

ábrázolások provinciaperszonifikációként való interpretálásához különböző kritériumoknak kell megfelelnie. Itt az egyik legfontosabb kritérium a megszemélyesítés nemének eldöntése volt, amely egyes esetekben nem volt megától értetődő. Provinciaperszonifikáció ugyanis csak nőnemű lehet, mivel a provincia és az összes a földdel kapcsolatos fogalom nőnemű szó. Ezzel szemben például a folyók és tengerek mindig férfiakként ábrázolták az ókorban. Másik fontos kritérium volt, hogy amennyiben egy megkötozött férfi és nő együtt szerepel, úgy azok csak legyozött ellenséges népet jelképezhetnek, nem pedig római tartományt. Nem lehet ugyanis, mint ahogy az sokszor a szakirodalomban tévesen szerepel, a férfit legyozött emberként, míg a nőt a tartomány megszemélyesítésének tekinteni. Gyakran valóban nagy átfedés van a kettő között, mivel a provinciát gyakran a lokális ruhákban jelenítik meg. A legyozött népek ráadásul nagy jelentőséggel bírtak a provinciaperszonifikációk kialakulásában is, de a kettő ábrázolás különválása kulcsfontosságú esemény volt.

A disszertáció kronológiai keretét a provinciaperszonifikációk Kr.e. I. századi megjelenése és a Kr.u. IV. század elejére keltezhető eltűnése jelenti. A késő római időkben inkább a városok megszemélyesítései kerülnek előtérbe. Gyűjtésem nem korlátozódik anyag- vagy tárgy típusra, csupán az ikonográfiai szempontok vezéreltek. A katalogizált tárgyak között a leghangsúlyosabban az érmekek találhatóak meg, amelyek Raetia kivételével minden provinciánál előfordulnak. Dolgozatom ennek megfelelően leginkább az elő- és hátlapok elemzésével foglalkozik. Az érmekek legnagyobb jelentősége abban rejlik, hogy a képek mellett a körirat egyszerre általában azonosítja is a megjelenített nőalakot. Ezekből kiindulva akár új, felirat nélküli ábrázolásokat is azonosítani lehet. Kivételt képeznek a

provinciális verdékben készült pénzek, amelyek tisztázatlan viszonya a központi veretekkel átfoghatatlanná tette volna a témát.

3. A dolgozat felépítése és eredményei

A disszertáció elején az előszó (I) és a bevezetés (II) kapott helyet, utóbbi tartalmazza a kutatástörténet (II.1), a katalógus használatát (II.2), valamint az alapvető fogalmak (provincia-natio, gens, ethnos, allegória, perszonifikáció stb.) (II.3) tisztázását.

Ezt követi a provinciaperszonifikációk előzményei. Itt két részt kell egymástól elkülöníteni a görög (III.1) és a római (III.2) előképeket. Mindkettőnél igaz, hogy a győzelmi művészetnek nagy szerepe volt. A görögök esetében különösen a perzsák felett aratott diadalokra való emlékezés hívott életre, illetve terjesztett el számos új ikonográfiai elemet. Itt értékelődött fel például a tropaion, amelyet még a késő antik időkben is a győzelem szimbólumaként tartottak számon. Másik fontos tendencia az elvont fogalmak (demokrácia, boulé) és vidékek, városok megszemélyesítéseinek előtérbe kerülése volt. Harmadik lényeges esemény a hellénisztikus uralkodók nagyságának hirdetése volt, ahol a perszonifikációk valamint az idegen etnikumok ábrázolása is jelentős szerepet töltött be.

A hellénisztikus uralkodói pompé jelenti a kapcsolatot a római korról. Roma hadvezéreit ugyanis lenyűgözte és mindinkább irigylésre készítette a hellénisztikus királyok által tartott káprázatos diadal- és halotti menetek. A hadvezérek az egyre extravagánsabb ünnepélyeket az egymással való vizuális versengésre, és ezzel saját nagyságuk alátámasztására használták. A pompa elemeihez tartoztak nagy csaták, dicső tettek fatáblákon való ábrázolásai, amelyeket a kutatás a legújabb időkig egybemosott a köztereken felállított tabulae pinctaevel. A diadalmeneteken lényeges volt városok, folyók, vidékek és hegyek háromdimenziós modelljeinek körbevivése,

amelyek a távoli egzotikus területeket, hadszíntereket mutatták be Roma népének. Másik fontos tényező volt az idegen etnikumok, barbárok legyőzésének ábrázolása, amelyek később bizonyos provinciaperszonifikációkra hatást gyakoroltak.

A disszertáció IV. fejezetét a képtípusok tárgyalása teszi ki, amelyben összegyűjtöttem és rendszereztem az összes provinciaperszonifikációként meghatározott ábrázolás típusát. Ezek alapján megállapítható, hogy a leggyakrabban a fej/büsztt és az álló egész alakos formában jelennek meg. Érdekes megfigyelni, hogy a fej vagy mellkép pénzen csupán Kr.u. 68-69-ig található meg, később mindig egész alakosan jelennek meg a hátlanon. Utóbbiak összesen 8 fő megjelenítései mód különböztethető meg, amelyek további altípusokra és variánsok oszthatók. A képtípusok elemzésével, hogy mikor, hogyan és miért pont úgy ábrázolták az egyes provinciákat, ahogyan; lehetőségem nyílt alaposabb ismertekre szert tenni a provinciaperszonifikációk mélyebb gondolati háttérét, használatát és kedveltségét illetően. Ezen belül is kirajzolódnak egyes tendenciák. Az ülő provinciaperszonifikációk például elsősorban a legyőzöttséghez, alávetettséghez kapcsolhatók, míg a fekvő megszemélyesítések a kiemelkedő termékenységgel és bőséggel függnek össze. Kimutatható bizonyos régebbi, jól ismert képtípusok alkalmazása, amelyek az ókori szemlélő számára eleve számos információt hordoztak magukban. Nem szükségszerű ugyanakkor, hogy egyes képtípusok ugyanazt jelentsék évszázadokon át, de ez is mindenképp árnyalják az interpretációt.

Az V-XXVI. fejezet képezi a disszertáció lényegét, vagyis a provinciaperszonifikációk tartományok ábécé sorrendbe történő elemzése. Az alapos analízist követően összességében 240 ábrázolást és 61 variánsukat azonosítottam 22 római tartomány (Achaia, Aegyptos, Africa, Arabia, Asia,

Bithynia, Britannia, Cappadocia, Cilicia, Dacia, Gallia, Germania, Hispania, Iudaea, Mauretania, Moesia, Noricum, Pannonia, Raetia, Sicilia, Syria, Thracia) megszemélyesítéseként. A perszonifikációk megoszlása a provinciák között nem egyenlő; Africához például 146 darabot soroltam, míg például Noricum vagy Raetia esetében csak egyet-egyet. Minden egyes fejezet az adott tartomány létrejöttével és jelentőségének tárgyalásával kezdődik, amelyet a megszemélyesítések elemzése követ. Az egyes tárgyak elemzése anyagcsoportok szerint történik az érmeikkel kezdődően, mivel azok Raetia kivételével minden tartománynál előfordulnak. Az érmek tipológiai és kronológiai rendben követik egymást. Ezen túlmenően az éremcímletek különböző társadalmi rétegeket célzó differenciálását, valamint más tárgyaknál a privát- vagy közszféra mérlegelését is igyekeztem vizsgálatomba belevonni. Az elemzések során mindig igyekeztem az ikonográfiai szempontok mellett a mögöttes történelmi háttérrel is figyelembe venni. Lényeges kérdés ugyanis, hogy miért akkor és miért úgy jelent meg a provinciaperszonifikáció, ahogy. Az egyes ábrázolásoknál igyekeztem kitérni a párhuzamaira, előzményeire, ami tovább árnyalta az interpretációt. Az így kapott komplex kép sokszor jóval árnyaltabb, mint ahogy az a korábbi kutatásban megjelent, amely elméleteket így esetenként megerősítetek, pontosítok vagy akár teljesen elvetek. Természetesen minden megválaszolt kérdés újabbakat vet fel, amelyeket megoldására nem volt mindig lehetőségem, így ez a jövő kutatóira hárul. A fejezeteket egy rövid összefoglalás zárja. A könnyebb használhatóság érdekében az egyes tartományok taglalását a provinciaperszonifikációk katalógusa követi.

A XXVII. fejezet a provinciaperszonifikációk csoportos ábrázolásait taglalja, amelyek több esetben nagyobb egységekben jelennek meg érmeken, reliefeken és mozaikokon.

A csoportos ábrázolások lényeges információkat hordoznak a provinciaperszonifikációk elhelyezésére, céljára, a szemlélők szociális és kulturális státuszára vonatkozóan. A kettőnél több provinciaperszonifikációt ábrázoló leletek együttes elemzése azok gondolati háttérébe enged új betekintést. A fejezet Hadrianus és Antoninus Pius éremsorozatára a Hadrianeum és az ephesosi úgynevezett Parthus emlékmű reliefjeire, valamint Ostia, El Djem és Zeugma mozaikjaira terjed ki. Elhelyezésüket tekintve megállapítható, hogy a provinciaperszonifikációk mind a köz- és kultikus, mind a személyes szférában jelen voltak. Az érmek anyagi értékükből, címleteikből kifolyólag a lehető legkülönbözőbb szociális rétegekhez is eljuthattak, az általuk hordozott üzenetek disszeminációját növelve. A statikus reliefek elsősorban reprezentatív célt szolgáltak kultikus környezetben. Fontos aspektusuk volt a dinasztikus propaganda vizuális alátámasztása, amellyel az egész Római Birodalom támogatását fejezték ki a császár felé. A mozaikok ennél összetettebb szereppel rendelkeztek általában a birodalom nagyságának feltérképezésével és hirdetésével, más esetekben viszont lokális aspektusokat hangsúlyoztak. A provinciaperszonifikációk csoportos ábrázolása az egyik legizgalmasabb és legösszetettebb téma, sok megválaszolatlanul maradt kérdéssel, amelyet remélhetőleg a jövő kutatói tisztáznak majd.

A XXVIII. fejezet a provinciaperszonifikációk történetét és a császárkori propagandában betöltött szerepüket taglalja. A tartományoknak a hivatalos művészetben való megszemélyesítése alapján 4 nagy korszakot lehet elkülöníteni:

1. Kr.e. 81-71
2. Kr.e. 40-es évek
3. Négy császár évétől a III. századig
4. III. század második fele

A provinciák megszemélyesítését a római hadvezérek hadi sikereinek megjelenítési igénye hívta életre, s ennek gyakorlatát később a császárok mint a hadsereg legfőbb vezetői is folytatták. Korábban már léteztek ugyan ikonográfiai megoldások, amelyekkel a legyőzött népeket ábrázolták, de időközben felmerült egész tartományok megszemélyesítésének az igénye is. Ez azonban egy a központi hatalom felől érkező elem volt, amelynek használata így mindig is összefüggött különböző politikai célokkal.

A legkorábbi időszakban az éremkibocsátók még többször dicső őseikre emlékeztettek, ám Pompeius ezek híján saját teljesítményeit a provinciaperszonifikációkkal hangsúlyozta. A vele szemben álló Caesar a propaganda terén is igyekezett felvenni a versenyt, ezáltal a tartományok megszemélyesítései egyre nagyobb jelentőségre tettek szert. Ezt követően azonban az éremverésben a Iulius-Claudius-dinasztia uralkodása alatt nem jelentek meg. A Nero megbuktatásáért vívott harcban viszont a tartományoknak oroszlánrésze volt, ami az ikonográfia terén is megmutatkozott. A köztársaság kori analógiák alapján sorra jelentek meg a provinciaperszonifikációk. A bennük rejlő propagandisztikus potenciált legjobban Galba igyekezett kiaknázni. A Flaviusok megjelenésével a tartományok megszemélyesítései merőben új megközelítésbe kerültek. A Iudaeában levett felkelés során tanúsított személyes teljesítménye biztosította Vespasianus számára a kellő katonai támogatást, amit az érmein is hangsúlyozott. Másik két lényeges elem, a tropaeum és Victoria szintén rányomták bélyegüket Iudaea megszemélyesítéseire. Innentől kezdve a legyőzött provinciaperszonifikációk lesznek a győztes hadvezér teljesítményének egyik legfontosabb ikonográfiai hírvivői. Domitianus és Traianus is ezek alapján építette fel saját érempropagandáját, amelyet igyekeztek messzemenőkéig kiaknázni. Hadrianus és Antoninus Pius alatt viszont inkább a provinciák békés oldala került előtérbe,

amikor ezek az ábrázolások virágkorukat élik. A II. század második felében láthatóan redukálódik a megszemélyesített tartományok száma; a központi éremverésben a III. század első felében nem is jelennek meg. A III. század közepétől aztán egyes császárok mégis visszanyúlnak ehhez a szokáshoz, és új provinciaperszonifikációkat alkotnak. A provinciák megszemélyesítései hangsúlyosan a katonai és politikai eseményekhez kötődnek az egyes császárok és hatalmi bázisuk szoros kapcsolatát kifejezve. Ebben a kései időszakban csak egyes provinciák jelennek meg rövid ideig, de egyszerre több variánssal.

A római provinciaperszonifikációk tehát egy rendkívül érdekes, változatos és sok lehetőséget magában hordozó ikonográfiával rendelkeztek, és elsősorban a császári propaganda szolgálatában álltak.

4. A szerző disszertációhoz kapcsolódó publikációi

- Die Pannonia-Münze des Aelius Caesar im Spiegel der Nachfolgepolitik Hadrians, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2012), 367-380.

- Aelius Caesar Pannonia perszonifikációja és a hadrianusi utódlási politika in: Bíró Sz. – Vámos P. (szerk.), *FIRKÁK II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*, Győr 2012, 179-187.

- The reverse types from the local mint of Viminacium: An iconographical analysis, *Numizmatikai Közlöny* 108-109 (2008-2009), 23-44.

- The Eastern Connections of the Provincial Mint in Viminacium in: Lykke, A. (Hrsg.), *Macht des Geldes - Macht der Bilder: Kolloquium zur Ikonographie auf Münzen im ostmediterranen Raum in hellenistisch-römischer Zeit*, Wiesbaden 2013, 183-207.